

UOT 81:001.89

SAHAB ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN ELMİ MÜHİTİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN İSTİQAMƏTİNDƏ
ÜMUMTÜRKOLƏJİ MÜSTƏVİDƏ APARILAN LİŊVİSTİK TƏDQİQATLAR

Məqalədə Naxçıvan elmi mühitində Cənubi Azərbaycan istiqamətində ümumtürkoloji müstəvidə aparılan dil tədqiqatlarından bəhs olunmuş, dilçi alim Qalibə Hacıyevanın Cənubi Azərbaycanla bağlı araşdırmaları, alimin bu istiqamətdəki elmi məqalələri, monoqrafiyaları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Q.Hacıyeva araşdırmalarını əsasən Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan qrupu şivələrində çağdaş türk dilləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik ortaq dialektal əlamətlərin müqayisəli tədqiqinə yönəlmiş, tarixən eyni soy-kökə malik türklərin dialekt leksikasının ən qədim qatını Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəli tədqiqi, hər üç bölgənin dialekt və şivələrinin fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətlərinin geniş şərhi əsasında araşdırmışdır. Məqalədə alimin Cənubi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə həsr etdiyi monoqrafiya və elmi məqalələri də geniş təhlil olunmuş, müəllifin Cənubi Azərbaycan üzrə aparılan toponimik araşdırmalarının xalqımızın vahid mənşə birliyinin təsdiqində, tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılmasındakı əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, Anadolu, ümumtürkoloji, türk dili, toponim.*

XIX əsr Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində 1813 “Gülüstən” və 1828 “Türkmənçay” müqavilələri əsasında Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülən Azərbaycan torpaqları şimala və cənuba parçalanmış, Azərbaycan türklərinin sayca daha böyük bir qismi İran-fars rejiminin əsarəti altında yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. 200 ildən artıq bir müddət ərzində istər şimalda, istərsə də cənubda yaşayan Azərbaycan türklərinin qədim milli tarixi, dili və mədəniyyəti imperialist qüvvələr tərəfindən əsarət altında saxlanılmış, yasaq edilmiş, unudurulmağa çalışılmışdır.

XIX əsrdən bir-birindən fərqli milli kimliyi və siyasi xətti olan iki dövlətin tərkibində yaşamaq məcburiyyətində qalan parçalanmış bütöv bir millətin tarixi, dili və mədəniyyəti ən aktual bir məsələ kimi Şimali Azərbaycan elmi mühitinin əsas mövzularından biri olmuş, bu istiqamətdə çoxsaylı ədəbi-bədii əsərlər yazılmaqla bərabər, müxtəlif yönlü elmi tədqiqatlar da aparılmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlar sayına və məzmununa görə yetərincə deyil. Amma buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyi tarixində Cənubi Azərbaycanın tarixi dil problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra orijinal tədqiqatlar özünəməxsus yerə sahibdir.

Coğrafi, mədəni və mənəvi baxımdan Cənubi Azərbaycana daha yaxın olan Naxçıvan elmi mühitində də Cənubi Azərbaycan mövzusunda bir sıra əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmış, Cənubi Azərbaycanda dil problemi bu mövzudakı araşdırmaların əsas istiqamətlərindən biri kimi tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan elmi mühitinin nümayəndələri tərəfindən Azərbaycan dilinin qədim qatlarını açmaq üçün Cənubi Azərbaycandakı mövcud dil faktorlarını ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli şəkildə tədqiq edən araşdırmalar sırasında dilçi alim Qalibə Hacıyevanın “Cənubi Azərbaycan toponimləri”, “Dilimiz, tariximiz, yaddaşımız”, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri” kimi elmi tədqiqatları mühüm yer tutmaqdadır. Q.Hacıyevanın Cənubi Azərbaycanla bağlı

elmi araşdırmalarının əsas istiqaməti burada mövcud dil problemlərinin müxtəlif istiqamətdə tədqiqinə yönəldilmiş, tədqiqatlardan kənar qalmış dil tarixi məsələləri geniş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Alimin 1999-cu ildə BDU-nun Müdafiə Şurasında “Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası, daha sonra 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cənubi Azərbaycan toponimləri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji dilçilik tarixində bu sahədə atılan ilk uğurlu addımlardan biridir. Q.Hacıyeva ümumtürkoloji müstəvidə aparılan bu tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçiliyində Cənub üzrə onomastik tədqiqatların ilk cığırını açmış oldu. Cənub üzrə onomastik tədqiqatları ilə kifayətlənməyən Q.Hacıyeva daha sonra dilçilik üzrə tədqiqatlarının istiqamətini bir qədər dəyişdirərək, növbəti tədqiqatlarında Cənubi Azərbaycan dialektlərinin ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəsi ilə türk dilinin ən qədim tarixi qatlarına nüfuz edə bilmişdir. 2018-ci ildə müdafiə etdiyi “Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası isə Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan şivələrində çağdaş türk dilləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik ortaq dialektal əlamətlərin müqayisəli tədqiqinə yönəldilmişdir. Hər üç bölgədə yaşayan, tarixən eyni soy-kökə malik türklərin dialekt leksikasının ən qədim qatı Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi müstəvisində tədqiq edilmiş, hər üç bölgənin şivələrinin fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda eyni zamanda bu dialekt faktlarının geniş şərhə əsasında bu bölgədəki mövcud toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin qədim dil faktları əsasında etimoloji təhlili verilmiş, müasir dilçilik elminin sahə və şöbələrinin əlaqəsi müstəvisində geniş şərh olunaraq ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Coğrafi baxımdan Cənubi Azərbaycana daha yaxın olan Naxçıvan elmi mühitində bu kimi elmi tədqiqatların aparılması öz mahiyyəti ilə Türklər tarixinə verilmiş bir töhfədir. Geostrateji baxımdan hər zaman dünyanın diqqət mərkəzində olan Naxçıvan ərazisində bu kimi ciddi mövzuların tədqiqat obyektinə çevrilməsi, sadəcə müasir elm üçün deyil, gələcəkdə də türk dünyasının ortaq dil və mədəniyyətinin soy-kök birliyini sübut etmək və tariximizdəki bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək, eyni zamanda Azərbaycandan torpaq iddiasında olan mənfur erməni təbliğatçılarının yanlış və saxta konsepsiyalarının təkzib edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Q.Hacıyevanın Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla əlaqələrinin inkişafında da xidmətləri böyükdür. 1980-2000-ci illər ərzində Naxçıvan televiziyasında ekranlaşdırılan, xalqımızın milli-mənəvi bütövlüyünün, birliyinin tərənnüm olunduğu “Təbrizə gedən yollar”, “Yurtdumuz, yurddaşlarımız” verilişlərinin hazırlanması və tamaşaçılara təqdim olunması da Q.Hacıyevanın gərgin zəhməti sayəsində həyata keçirilmişdir. Cənubi Azərbaycana olan yüksək sevgisinin nəticəsidir ki, alimin elmi yaradıcılığının da əsasında Cənubi Azərbaycan məsələsi, Azərbaycan dilinin cənub qoluna məxsus şivələr, toponimlər və onların ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli təhlili və tədqiqi dayanır. Tədqiqatçının Cənubi Azərbaycan mövzusunda qələmə aldığı çoxsaylı elmi məqalələri, monoqrafiyaları onun yaradıcılığının bu istiqamətdə tədqiqini zəruri edir.

Toponimik araşdırmaların xalqımızın vahid mənşə birliyinin təsdiqində, tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məhz bu səbəbdən Cənubi Azərbaycan istiqamətində həyata keçirilən araşdırmalarda toponimlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəinki Naxçıvan, bütövlükdə Azərbaycan elmi mühitində Cənubi Azərbaycan toponimlərinin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini ilk dəfə

sistemli tədqiqata cəlb edən Q.Hacıyevanın elmi araşdırmalarında bu mövzuya geniş yer ayrılmış, bir sıra mübahisəli məqamlar konkret tarixi faktlar əsasında şərh olunmuş və öz təsdiqini tapmışdır. Tədqiqatçının Cənubi Azərbaycan üzrə ilk irihəcmli əsəri olan “Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası, daha sonra 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cənubi Azərbaycan toponimləri” adlı monoqrafiyası, eyni zamanda bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticəsində yazılmış “Güney Azərbaycanda fars dili və dialektlərinə uyğunlaşdırılmış qədim türk toponimləri”, “Tavr etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin işlənmə arealı”, “Şimali və Cənubi Azərbaycan toponimik paralelləri”, “Güney Azərbaycanda dəyişdirilmiş coğrafi adlar tariximizə vurulan zərbədir”, “Cənubi Azərbaycanın türk mənşəli hidronimləri haqqında”, “Güney Azərbaycanda mövcud antroponimik oykonimlər”, “Şərqi Azərbaycanın bəzi etnonomimləri haqqında” adlı bir çox məqalələri Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji dilçilik tarixində orijinal tədqiqatlardan hesab olunur. Alimin “Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri” dissertasiyası müasir İran İslam Respublikasının tərkibində olan Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsinin toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsərdə toponimlər vasitəsi ilə Cənubi Azərbaycan türklərinin dil və tarixi ciddi şəkildə tədqiq olunmuş, Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş və tarix səhnəsindən çıxmış, öz izlərini bu coğrafi adlarda qoruyub saxlamış etnoslar üzə çıxarılmışdır. Q.Hacıyeva bu tədqiqat işindən sonra Cənubi Azərbaycan üzrə tədqiqatlarının arealını bir qədər də genişləndirərək, 2008-ci ildə “Cənubi Azərbaycan toponimləri” adlı elmi monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Azərbaycanın tarixi-coğrafi arealı və etnik tərkibi haqqında mühüm mənbə olan Cənubi Azərbaycan toponimlərini ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edən müəllif burada mövcud türk mənşəli etnotoponimlərin yaranma dövrü və etimologiyası haqqında əhatəli tədqiqat aparmış, əfşar, kimmer, saq, maq, qazan və s. bu kimi qədim türk etnoslarının bu ərazinin çay, göl, bulaq, şəhər, kənd, dağ adlarında tarixi izlərini qoruyub saxlaması faktını tutarlı dəlillərlə əsaslandırmışdır. Əsərdə bir çox apelyativ leksik vahidlərlə ifadə olunan toponimlərdə mühafizə olunmuş arxaik mənə çalarları həm qədim türk abidələrinin, həm qohum türk dillərinin materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan tədqiqata cəlb edilmiş bir sıra çay, göl, bulaq, kəhriz adlarının təhlili nəticəsində (Üsküçay, Ocañay, Moğançay, Günbadçay, Qorxudərə çayı, Qalaçay, Təpəçay, Qaraağac çayı, Qarasu gölü, Göyağac çayı, Asma bulaq və s.) Araz və ona qovuşan Arpaçay hövzələrinin qədim türk tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazilər olduğu dil faktları əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud toponimlərin tədqiqinin dil tariximizin bir çox qaranlıq məsələlərinin aşkarlanması, həmçinin dialekt və şivələrimizin öyrənilməsində mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur. Bu ərazidə mövcud olan toponimlərin araşdırılmasının dilçilik, coğrafiya, tarixşünaslıq elmləri üçün mühüm faktların üzə çıxarılmasındakı əhəmiyyətini qeyd edən alimə görə, “bu ərazidə mövcud olan toponimlərin funksional-struktur və struktur-semantik tiplərini, oykonim, oronim və hidronimlər sistemini, onların yaranma və törəmə yollarını ayrıca tədqiqata cəlb etməklə onlarda mühafizə olunmuş qədim və müasir adların fonetik, leksik-semantik, qrammatik cəhətdən dəyişikliklərinə sistemli şəkildə diqqət yetirmək olduqca zəruridir” [1, s. 3].

Kitabın giriş hissəsində toponimiya, onun onomastikada yeri və digər elmlərlə əlaqəsi barədə məlumat verən müəllif toponimikanın bir sıra elm sahələri ilə bağlı olduğunu müxtəlif alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd etməklə bərabər, müstəqil elm sahəsi kimi inkişaf etdiyini də diqqətə çatdırmış, xalqımızın tarixi, dili, etnogenezinə dair bir sıra mübahisəli məsələlərin aşkara çıxarılmasında toponimlərin rolunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Kitabın

əvvəlində Cənubi Azərbaycan haqqında ümumi məlumat verən Q.Hacıyeva bu ərazidə ilkin məskunlaşan tayfaların türklər olması fikrini M.Zehtabının “İran türklərinin əski tarixi”ndəki faktlara əsasən irəli sürmüş, İranın tərkibinə qatıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycanın ərazisi, əhalisi və Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Zəncan, Ərdəbil, Həmədan, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Güllüstan, Mərkəz, Çəharmahal Bəxtiyari, Kəhkiluye Boyer Əhməd, Buşəhr kimi ostanlara ayrılması barədə müxtəlif mənbələr əsasında ətraflı məlumat vermişdir. Alim tədqiqatında Cənubi Azərbaycan toponimlərinə dair mənbələri ətraflı araşdırmış və müəyyən etmişdir ki, bu ərazidə türk mənşəli coğrafi adlar tarixən yaranıb formalaşmış və müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin mənşəyini eradan əvvəlki dövrlərə aid edən alim Z.İ.Yampolski, M.Zehtabi, S.Mollazadə, M.Lərmioğlu, M.Yazıçının tədqiqatlarına, antik dövr mənbələrinə müraciət etmiş, toponimlərin tədqiqində əhəmiyyətli mənbə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Aladağ, Əlincə qalası, Qaradağ, Ağqaya, Quru çay, Ağca qala, Arqubel, Durugöl, Ağlağan toponimlərinin və Qırpaq, Bayat, Bayandur kimi etnosların adını yaşadan coğrafi adların bu gün də Cənubi Azərbaycanda mövcudluğunu diqqətə çatdırmışdır. Q.Hacıyeva ilk orta əsrlər Cənubi Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində Türk-Osmanlı qaynaqlarını ən tutarlı məxəz kimi dəyərləndirmiş, Fəxrəddin Kırzıoğlunun “Osmanlıların Kafkas ellerini fethi”, Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”, Ali Sinan Bilgilinin “Osmanlı İran və İran Azərbaycanı. 16 ve 18 yüzyıllar sosial ve ekonomik tarih”, Nihat Çetinkayanın “İğdir tarihi” əsərlərini tədqiq etmişdir. Alim, həmçinin orta əsr ərəb və fars mənbələrində Cənubi Azərbaycan toponimiyası haqqında daha çox məlumatın olduğunu vurğulamış, X əsr anonim abidəsi “Hüddud əl-ələm”, IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin “Kitab fütuh əl-buldən”, İbn Xordadbehin “Kitab əl-Məsalik əl mamalik”, Əl Yəqubinin “Kitab əl-buldən”, İbn Əl-Fəqih əl-Həmədaninin “Ölkələrin kitabı”, Yaqut Həməvinin “Mücmə əl-buldən”, Abd ər-Rəşid əl-Bakuvinin “Təxis əl-əsar” kimi əsərlərdə yer alan toponimlərin tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini nəzərə çatdırmışdır. Q.Hacıyeva Cənubi Azərbaycan toponimlərini araşdırmaq və daha dəqiq elmi izah vermək üçün Azərbaycan və fars tarixçilərinin əsərlərinə də müraciət etmiş, H.Qəzvininin “Nüzhət əl-qülub”, “Zeylə tarix-e qozide”, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin “Tarix-e Şeyx Üveys” əsərlərindəki toponimləri araşdırmışdır. Həmçinin, İran tədqiqatçılarından S.Nəfisi, Ə.Karəng, M.Həsənخان, Ə.Kəsrəvi, M.Keyhan və başqalarının əsərlərində yer alan toponimlər də tədqiqata cəlb edilmişdir. Alimin tədqiqatlarında fars dilli mənbələrlə yanaşı, Azərbaycan-türk dilli mənbələrə də müraciət edilmişdir. Moğan Dilicinin “Sultan Savalan” əsərini, “Mişov dağı” jurnalını, Cavad Heyətin “Varlıq” jurnalı və “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabını, M.Zehtabının “İran türklərinin əski tarixi” əsərini, Y.V.Çəmənəminlinin “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı silsilə məqalələrini, M.S.Vəlilinin “Azərbaycan: təbii, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat”, M.Rəsulzadənin “İran türkləri”, Q.Qeybullayevin “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən”, “Qədim türklər və Ermənistan”, “Azərbaycanlıların etnik tərkibinə dair”, A.Fazilinin “Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında”, “Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında”, S.Qaşqayın “Manna dövləti”, S.Onullahinin “XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi” əsərlərini və başqa digər əhəmiyyətli mənbələri tədqiq edən alim belə qənaətə gəlmişdir ki, “bu əsərlərdə Cənubi Azərbaycan və onun bir hissəsini təşkil edən Şərqi və Qərbi Azərbaycanın sosial-siyasi, iqtisadi, coğrafi, mədəni, tarixi problemlərinə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmış, bu zona üzrə sistemli toponimik tədqiqatlar aparılmamışdır” [1, s. 57]. Məhz buna görə də alim tədqiqatında sözügedən mənbələrdən də

yararlanaraq, bu bölgənin toponimlərini hərtərəfli araşdırmaya cəlb etmiş, Cənubi Azərbaycanın toponim, hidronim, oykonim, oronimlər sistemində mühafizə olunan qədim və müasir fonetik, leksik-semantik, qrammatik elementlərin geniş və əhatəli şəkildə tədqiqinə nail olmuşdur.

Cənubi Azərbaycan toponimlərini ümumtürkoloji müstəvidə tədqiq edən Q.Hacıyeva bu ərazidəki mövcud coğrafi adların digər coğrafiyalardakı paralellərini müəyyənləşdirməklə, yerli türk dilli tayfaların tarixinə dair bir çox elmi faktları ortaya çıxarmış və bu tarixi faktlar əsasında şimalda və cənubda yaşayan Azərbaycan türklərinin vahid mənşə birliyinin təsdiqi və bu istiqamətdə formalaşdırılan yanlış konsepsiyaları elmi əsaslarla təkzib etmişdir. Tariximizin ən əski köklərindən xəbər verən moğ, tavr, əfşar, saq, bayat, türkman, xələc, qaşqay, kimmer//qəmər, dondar, alpout kimi yer adlarını tarixi etnolinqvistik amillər əsasında geniş şəkildə tədqiq edən Q.Hacıyeva Cənubi Azərbaycanda Moğan şəklində işlədilən kənd adının Şimali Azərbaycanda Muğan etnotoponiminin fonetik variantı olmasını qeyd edərkən, bu etnotoponimin türk mənşəli etnoslardan olan Muğ//Moğ tayfa adından yaranmasını müxtəlif tədqiqatlara əsaslanaraq şərh etmişdir. Tədqiqatçı, həmçinin Şimali Azərbaycanda Dondar, Cənubda isə Tondar kimi işlədilən toponimin XVIII əsrdə Qərbi Sibirdə tondarak adlı bir türk ulusunun adından törədiyini, Biləsuvar toponiminin qədim dövrlərdən Azərbaycanda məskunlaşan suvarların adından yarandığını, Cənubda Alpavet, Şimalda Alpout, Alpan şəklində işlədilən etnotoponimin tarixinin VII-XII əsrə dayandığını, Cənubda Başxələc, Əlixələc, Sərxələc, Qaderxələc kimi daha geniş işlənmə arealı olan və Şimalda bir çox bölgəmizdə qeydə alınan Xələc toponiminin yarandığı Xələc etnosu haqqında qaynaqlarda kifayət qədər məlumat olduğunu qeyd etmiş, hər iki bölgənin toponimlərinin paralel tədqiqinin soy-kök birliyimizin təsdiqindəki əhəmiyyətini sübuta yetirmişdir. Müəllif paralel işlədilən mövcud toponimlərin əksəriyyətinin etnonimlərdən törəmiş oykonim olması qənaətinə gəlmiş və Tavr etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin işlənmə arealını daha geniş şəkildə araşdırmışdır. İlk növbədə türk xalqlarının etnogenezində fəal iştirak edən tavr etnosunun tarixini araşdırmaq üçün müxtəlif mənbələrə müraciət edilmiş, tavrın türk tayfalarından olması, İranın (Cənubi Azərbaycanın) bir çox tayfalarının etnogenezində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Krım türklərinin də əcdadları ilə qaynayıb qarışmaları nəticəsində Tavrika, Tavrida, Tavriya kimi coğrafi adların yaranması tarixi qaynaqlar əsasında şərh edilmişdir: “Toponimik araşdırmalar göstərir ki, türkdilli tavr etnosunun adı ilə yaranmış coğrafi adlar yalnız Krım ərazisində deyil, yayılıb məskunlaşdığı digər bölgələrdə də geniş işlənmə arealına malik olub, onların tarixdə tutduğu böyük mövqeyə malik olması faktını ortaya çıxarmış olur” [3, s. 45-46]. Təbriz şəhərinin adının da antik qaynaqlarda tavr şəklində qeyd olunmasını vurğulayan alim, V.Q.Muradov, S.Mollazadə, S.Onullahi, Əhməd Kəsrəvi və başqa alimlərin bu sözün etimologiyası ilə bağlı fikirlərini araşdırmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, “hələ m.ö. Tavr kimi qeydə alınmış Təbriz toponimi daha sonralar Tori, Tauri, Tovri, Tovruz, Toriz, Dorec, Tavrec, Davrec, Tavriz, Təbriz kimi inkişaf yolu keçərək müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, e.ə. türkdilli xalqların etnogenezində mühüm rol oynamış tavr tayfalarının adını qoruyub saxlamışdır” [3, s. 46]. Q.Hacıyeva Güney Azərbaycanda tavr etnosunun adı ilə bağlı yaranmış Təristan, Tarazoc, Tarun, Tərnab, Devran, Talavr, Təxreş kimi toponimlər haqqında da məlumat vermiş və bu tayfa ilə bağlı müxtəlif bölgələrdə mövcud olan toponimləri tədqiq edərək hələ qədim zamanlardan müxtəlif ərazilərdə məskunlaşan türklərin soy-kök birliyinin təsdiqi, türkdilli xalqların etnogenezində bu tayfanın iştirakının sübuta yetirilməsinin bir sıra problemlərin həllində əhəmiyyətli olacağını diqqətə çatdırmışdır.

Q.Hacıyevanın elmi yaradıcılığında Güney Azərbaycanda mövcud antroponimik oykonimlər, etnooronimlər, türk mənşəli hidronimlər haqqında araşdırmaları da mühüm yer tutur. Azərbaycan toponimiyasının işlək qollarından biri hesab olunan oronimlərin Cənubi Azərbaycanda türkdilli etnosların adı ilə bağlı yaranmasını qeyd edən alim əfşar, tavr, çol, qazan, şam, xoruzlu, moq və başqa oronimlərin türkdilli etnosların adını yaşatmasını bu ərazidə tarixən türk tayfalarının yaşamasının sübutu baxımından böyük əhəmiyyət daşdığını vurğulamışdır. Q.Hacıyeva ilk növbədə Azərbaycan türklərinin etnogenezi tarixində mühüm rol oynayan, müasir dövrdə də Cənubi Azərbaycanda dağınıq formada yaşayan əfşar tayfasının adı ilə bağlı İranın müxtəlif ərazilərində mövcud olan etnooronimləri araşdırmışdır: “Əfşar, Əfşarçılıq /Az./, Əfşeran, Təpəəfşar, Çəmənəfşar /Kermanşah/, Əfşarlı /Zəncan/, Arababad-əfşar, Siyahəfşar /m. İran/ və s. Xalxal şəhəri Səncabad bəxşinin Gəncgah kəndi tərkibində olan, Miyana Ərdəbil şəhərləri arasında yerləşən mülayim havalı Əfşar kəndi də eyni adlı etnosun adı ilə bağlıdır” [4, s. 94].

Bundan başqa türk mənşəli çol tayfasının adını əks etdirən Çulyan toponimi və çul-çol adının semantikasi haqqında mənbələrdə olan məlumatları ətraflı araşdıran alim Təbrizdə Çulan, Sərabda Çollu, Çolpaçay coğrafi adlarının bu qədim türk tayfasının adından yarandığını vurğulamış, qədim türk tayfalarından olan Qazan etnosunun adı ilə bağlı yaranan Qazan dağ və Qazani dağ adlı iki oronimin, həmçinin muğ/moğ/max/maq etnonimi əsasında yaranmış oronimlərin Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcudluğunun xalqımızın qədim tarixi və dili haqqında əsl həqiqətlərin üzə çıxarılmasındakı əhəmiyyətini də diqqətə çatdırmışdır. Q.Hacıyevanın elmi məqalələrində Güney Azərbaycanda mövcud antroponimik oykonimlər də ətraflı araşdırılmış, burada mövcud olan antroponimlərin yaranma səbəbləri konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir. Antroponimlərin böyük hissəsinin ərəb və fars mənşəli sözlər (Qasıməkənd, Bəhrüz kəndi, Əlişan kəndi, Həsən kəndi, Abbasi kəndi, Şahvəli kəndi və s.) əsasında yaranmasını vurğulayan alim İslam tarixində rol oynayan şəxslərin adı (Əliəkərbər, Süleyman, Əli, Hüseyin və s.), vəzifə və titullarla bağlı yaranan antroponimləri (Molla Mahmud kəndi, Seyid qışlağı, Şeyx Əhmədli kəndi, Xəlifə Davud kəndi və s.) də şərh etmişdir. Alim, həmçinin müxtəlif sənət, peşə, ləqəb, təxəllüs bildirən sözlərlə yanaşı işlənən antroponimlər (Qazı Vəli, Mehtər Əhməd, Dərzi Vəli, Xacə Qiyas və.), əsasən türk mənşəli sözlərdən ibarət, qadın adları ilə bağlı olan oykonimlər (Xatunoba kəndi, Heyran kəndi, Pərixan kəndi, Anaxatun kəndi və s.), “abad” toponimantı ilə işlədilərək konkret şəxs tərəfindən salınan yerlərin adını bildirən oykonimlər (Sultanabad, Heydərabad, Maqsudabad, Əliabad və s.), oba, qışlaq toponimantlarının şəxs adlarına birləşməsi yolu ilə yaranan oykonimlər (Tərən qışlağı, Əliqışlaq, Seyid qışlağı, Həsənli qışlağı və s.) haqqında da ətraflı məlumat vermişdir.

Alim Güney Azərbaycan toponimiyası üzrə araşdırmaları nəticəsində antroponimlərin daha çox təsirə məruz qaldığını və dinamik dəyişdiyini qeyd etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, “Güney Azərbaycan inzibati ərazi baxımından fars dövləti İranın tərkibində olsa da bu ərazinin toponimik landşaftında qorunub saxlanan türk mənşəli antroponimik oykonimlərin tarixi qeyri-türk mənşəli antroponimlərdən daha qədimdir. Bu toponimlər isə dil tariximizin qədimliyini göstərməklə bərabər, eyni zamanda onun tədqiqi üçün də qiymətli mənbə olaraq qalmaqdadır” [5, s. 204-205].

Alimin Güney Azərbaycanın türk mənşəli hidronimləri haqqındakı araşdırmaları isə tarixi çox qədim dövrə aid olan və az tədqiq edilmiş bu bölgənin hidronimlərinin öyrənilməsi

üçün olduqca əhəmiyyətlidir. “Qədim dövrlərdən azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynayan qədim türk tayfalarının və dilimizə məxsus müxtəlif mənəli semantik adların hidronimlər vasitəsi ilə dövrümüzə gəlib çıxması” [6, s. 34] bu bölgənin su mənbələrinin qədim türk (Azərbaycan) tayfalarının ilkin məskunlaşdıqları ərazi olması ilə əlaqələndirilmiş, coğrafi ərazilər əsasında yaranan hidronimlər geniş və ətraflı tədqiq edilmişdir. Alim hidronimləri müxtəlif qruplar üzrə təsnif etmiş, hər birini nümunələr əsasında geniş şərh etmişdir. Müxtəlif tayfa adları, yerləşdiyi ərazinin adı, müxtəlif heyvan və bitki adları, dini-əfsanəvi xarakterli sözlərlə bağlı yaranmış, həmçinin dilimizdə sifət kimi işlənən ağ, qara, sarı, qızıl, böyük, iri, kiçik, girdə, acı, şor, quru, duru sözlərinin iştirakı ilə yaranan hidronimlər nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir. Saqqız çay, Türkmənçay, Gərgərçay, Şam bulaq, Samanlı çayı, Üskü çay, Əhər çay, Miyana çay, Nir çay, Moğan çay, Sultanabad kəhrizi, Qələ çay, Təpə çay, Yazdərə kəhrizi, Daşdibi çayı, Gamiş göl, Alacüce çayı, Balıqlı çay, Öküz gölü, Qara göl, Qarasu gölü, Ağçay, Sarısu gölü, Sarıqamış çayı, Acı çay, Böyük çay, Girdə çay, Şor kəhriz, Cinni çay, Pirlər çayı və başqa Cənubi Azərbaycan ərazisində işlənən hidronimlər ayrı-ayrı təsnif edilmiş, hər birinin səciyyəvi cəhəti geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Q.Hacıyeva, həmçinin Cənubi Azərbaycanla bağlı araşdırmalarında Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan qrupu şivələrində çağdaş türk dilləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik ortaq dialektal əlamətləri müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, tarixən eyni soy-kökə malik türklərin dialekt leksikasının ən qədim qatını Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəli tədqiqi, hər üç bölgənin dialekt və şivələrinin fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətlərinin geniş şərh əsasında araşdırmışdır. Alimin “Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi tarixi məsələləri”, “Güney Azərbaycan dialektlərinin tarixi fonetik xüsusiyyətlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun ortaq folkloru və etnoqrafik mədəniyyəti”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklorunda ortaq dialekt xüsusiyyətləri”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklorunda ortaq dil xüsusiyyətləri”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində tarixi qrammatik formalar”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud – qıl//gil morfeminin tarixi izləri”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində hal şəkildələri” kimi məqalələri bu istiqamətdə qələmə alınmışdır.

Alimin bu istiqamətdəki araşdırmaları “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri” və “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi” monoqrafialarında daha geniş səpkidə əks olunmuş, dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan türklərin qədim tarixini yaşadan ortaq dil elementlərinə malik Naxçıvan dialektinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi nəticəsində tarixi etnogenetik kök birliyimizi təsdiq edən və ümumtürkoloji dilçilik üçün əhəmiyyətli olan bir sıra dil faktları ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Alimin araşdırmaları sayəsində hər üç bölgə üçün xarakterik olan dil faktları əsasında bir sıra tarixi etnolinqvistik proseslər şərh edilmiş, fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən fərqlənən tarixi dil faktları aşkar edilərək etimoloji təhlil və müqayisə edilmiş, “qədim oğuz dilinin varisi Naxçıvan qrupu şivələrinin digər türk dilləri ilə etnolinqvistik bağlılığı müəyyən edilmişdir” [2, s. 285]. Həmçinin, alimin bu istiqamətdəki tədqiqatlarında Şərqi Anadolu dialektlərinin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə daha uyğun olduğu dialekt faktları ilə əsaslandırılmış, hər üç bölgənin dialekt leksikasına daxil olan hibrid kəlmələrin türk+fars, fars+türk mənşəli olması aşkarlanmış, dilimizin dialekt

qatından qonşu xalqların dillərinə keçən Azərbaycan-türk mənşəli dialekt sözləri təsbit edilmiş, türk dillərinin qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən tarixi dil faktlarının tədqiqi əsasında hər üç bölgənin şivələrinin eyni kökdən qaynaqlandığı təsdiq olunmuş, şivələrdə mühafizə olunan çağdaş türk dillərinə məxsus qədim sözlər aşkarlanaraq geniş təhlil edilmişdir.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan elmi mühitində aparılan tədqiqatlarda Cənubi Azərbaycanda dil məsələsinə xüsusi həssaslıqla yanaşılmış, bu məsələ bir sıra araşdırmaların əsas probleminə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə dilçi alim Q.Hacıyevanın tədqiqatları elmi yeniliyi və aktuallığı ilə seçilir. Alimin illərlə apardığı elmi tədqiqatları sayəsində xalqımızın vahid mənşə birliyinin təsdiqində, tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli olan Cənubi Azərbaycan toponimlərinin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli araşdırılmışdır. Alim, həmçinin Cənubi Azərbaycanla bağlı araşdırmalarında Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan qrupu şivələrini çağdaş türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, tarixən eyni soy-kökə malik türklərin dialekt leksikasının ən qədim qatını Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialekt və şivələrinin fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətlərinin geniş şərhi əsasında araşdırmışdır. Bu araşdırmalar Türk dünyasının ortaq dil və mədəniyyətinin soy-kök birliyini sübut etmək və tariximizdəki bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008, 200 s.
2. Hacıyeva Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 328 s.
3. Hacıyeva Q. "Tavr" etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin işlənmə arealı // 21 Azər, 2000, № 6, s. 45-46.
4. Hacıyeva Q. Şərqi Azərbaycanın bəzi etnonimləri haqqında / Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının müasir problemləri. Bakı: Diplomat, 1998.
5. Hacıyeva Q. Güney Azərbaycanda mövcud antroponimik oykonimlər / Tədqiqələr. Bakı: Elm, 1999.
6. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycanın türk mənşəli hidronimləri // Çıraq, 1999, № 2, s. 34.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Sahab Aliyeva

LINGUISTIC RESEARCH ON SOUTHERN AZERBAIJAN CARRIED OUT IN THE SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN IN THE GENERAL TURKOLOGICAL PLANE

The paper examines the linguistic research carried out in the scientific environment of Nakhchivan in the South Azerbaijan direction in the general Turkological plane; the study involved works, scientific papers, and monographs of the linguist scientist Galiba Hajiyeva

on South Azerbaijan. It was noted that G.Hajiyeva focused her research on the comparative study of common dialectal features in the dialects of the Nakhchivan group belonging to the southern group of the Azerbaijani language, which has similar characteristics with modern Turkic languages. She studied the most ancient layer of the vernacular vocabulary of the Turks of the same historical origin based on a comparative study of the dialects of Nakhchivan, South Azerbaijan, and Eastern Anatolia, an extensive interpretation of the common and various features of the phonetic, lexical-semantic and morphological features of dialects and dialects of all three regions. The paper also widely analyzed the monographs and scientific papers of the scientist devoted to the study of toponyms of South Azerbaijan, brought to attention the importance of the author's toponymic studies on South Azerbaijan to confirm the unity of the origin of our people, clarify some controversial issues of our history.

Keywords: *Nakhchivan, South Azerbaijan, Anatolia, all-Turkic, Turkic language, toponym.*

Сахаб Алиева

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ЮЖНОМУ АЗЕРБАЙДЖАНУ, ПРОВОДИМЫЕ В НАУЧНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА В ОБЩЕТЮРКОЛОГИЧЕСКОЙ ПЛОСКОСТИ

В статье рассматриваются лингвистические исследования, проводимые в научной среде Нахчывана в южно-азербайджанском направлении в общетюркологической плоскости, к исследованию были привлечены изыскания, научные статьи и монографии ученого-лингвиста Галибы Гаджиевой по Южному Азербайджану. Было отмечено, что Г.Гаджиева сосредоточила свои исследования на сравнительном изучении общих диалектных особенностей в диалектах нахчыванской группы, относящейся к южной группе азербайджанского языка, имеющих сходные характеристики с современными тюркскими языками; она изучила древнейший пласт диалектной лексики тюрков одного исторического происхождения на основе сравнительного изучения диалектов Нахчывана, Южного Азербайджана и Восточной Анатолии, обширного толкования общих и различных черт фонетических, лексико-семантических и морфологических особенностей диалектов и говоров всех трех регионов. В статье также были широко проанализированы монографии и научные статьи ученого, посвященные изучению топонимов Южного Азербайджана, доведено до внимания значение топонимических исследований автора по Южному Азербайджану для подтверждения единства происхождения нашего народа, разъяснения некоторых спорных вопросов нашей истории.

Ключевые слова: *Нахчыван, Южный Азербайджан, Анатолия, общетюркологический, турецкий язык, топоним.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.01.2021
Son variant 15.02.2021**